

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԻ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ՇՐՋԱԴԱՐՁԸ (*Երկրաքաղաքական էություն*)

ԼԵՎՈՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Աշխարհագրական առումով Հայաստանը իրենից ներկայացնում է բնական և գրեթե անառիկ ամրոց: Մի կողմից նա սահմանակցում է Ռուսաստանին, մյուս կողմից՝ իշխում է համաշխարհային այն բոլոր ուղիների վրա, որ Փոքր Ասիայով անցնում են իր բնական պատնեշների փեշերով, միացնելով Եվրոպայի հետ հարստագույն երկրներ ու ծովեր: **Կորցնելով Հայաստանը՝ Թուրքիան կդադարի գոյություն ունենալուց** (ընդգծումը իմն է - Լ. Շ.): Կարելի է գրեթե առանց չափազանցության ասել, որ ժամանակակից Թուրքիայի համար անգամ նեղուցների տիրելը չպետք է որ այնպիսի ուշադրության արժանանա, ինչպես Հայաստանն իր համար պինդ պահելը՝ իր գոյատևման այդ վերջին և ամուր պատվարը*:

Պատու ՌՈՂՐԲԱՆ

Օսմանյան կայսրությունը XX դար թևակոխեց տարածքային զգալի կորուստներով: Բեռլինի կոնգրեսի (1(13) հունիսի - 1(13) հուլիսի 1878 թ.) սահմանած հավասարակշռությունը կորցնում էր իր ներքին կայունությունը: Փարիզի խաղաղության տրակտատով (18(30) մարտի 1856 թ.) Թուրքիային տրված անձեռնմխելիության երաշխիքները անտես «գոլորշիանում էին»: Առաջինը, որ խախտեց «տաբուն», հզորության գագաթնակետ մագլցող Բուսիլիան էր:

1911 թվականի սեպտեմբերի 29-ին համաշխարհային քաղաքականության մեջ ակտիվ դերակատարության հայտ ներկայացրած այդ երկիրը սկսեց Օսմանյան կայսրությունից խլել նրա *հյուսիսաֆրիկյան* տիրույթները՝ հռոմեական պատմական պրովինցիաները (գավառները)՝ Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան: Այս ուղղությամբ նա դեռևս XIX

* «Deutsch-Asiatische Gesellschaft» ընկերության 1913 թվականի նոյեմբերի 23-ի խորհրդակցությունում ունեցած ելույթից:

դարի 90-ական թվականներին ստացել էր Գերմանիայի համաձայնությունը: «Գերմանիան Իտալիային «carte blanche» էր տվել Տրիպոլիտանիայում և Կիրենաիկայում»... «Ավելին, Իտալիան ոչ միայն իր դաշնակիցներից՝ Գերմանիայից և Ավստրո-Հունգարիայից էր ստացել իր պլանների ճանաչում, այլև Եռյակ համաձայնության տերությունների կողմից»¹:

Պահը հարմար էր ընտրված: Խոշոր տերություններից «Ֆրանսիան զբաղված էր Մարոկկոյի գործերով, Թուրքիան չունեւ բավարար նավատորմ, Գերմանիան Տրիպոլիտանիայի համար մտադիր չէր վիճել իր դաշնակցի հետ, Անգլիան բարյացակամորեն էր վերաբերվում Իտալիային՝ ձգտելով նրան վերջնականապես պոկել Եռյակ միությունից»²: Ավստրո-Հունգարիային ընդհանրապես ձեռնտու էր Իտալիայի՝ Ադրիատիկի ափերից ուշադրության շեղումը դեպի Արևմուտք՝ Հյուսիսային Աֆրիկա՝ Տրիպոլիտանիա: Ռուսաստանը դեմ չէր Իտալիայի ձգտումներին: Դեռևս 1909 թվականին Ռակոնիջիում Իտալիան պարտավորվել էր «բարյացակամորեն վերաբերվել Ռուսաստանի շահերին՝ Նեդուցներում»՝ փոխադարձաբար ճանաչելով Իտալիայի «հատուկ իրավունքները» Տրիպոլիտանիայում:

Այսպիսով, շրջագիծը փակվում էր «Եվրոպայի հիվանդ մարդու» և քրիստոնյա ժողովուրդների «հավերժական սպանդանոցի» շուրջ: Եվ ինչպես նկատել է Ավստրո-Հունգարիայում և Իտալիայում ռուսական ռազմածովային գործակալ Բոյլը, «*տեղի ունեցավ զարմանալի բան. Իտալիան գնաց Թուրքիայի վրա Եվրոպայի ընդհանուր համաձայնությամբ*»³ (ընդգծումը իմն է - Լ. Շ.): **Սկսվել էր Թուրքիայի արտամղումը Եվրոպայից:**

Ընդամին, «Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքական մեկուսացումը և պատերազմից ծնված ներքաղաքական ճգնաժամը մեծմասամբ պայմանավորեցին բալկանյան ժողովուրդների՝ թուրքական պետության դեմ հանդես գալու պահի ընտրությունը և Բալկանյան առաջին պատերազմի սկիզբը»⁴:

Իրոք:

1912 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Լոզանում (Ուշի) Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան ստանում են «լիակատար ինքնավարություն»: Իտալիայի «ժամանակավոր» տիրույթ են անցնում նաև Դոդեկանեզյան կղզիները: Սկիզբ է դրվում ապագա Լիբիայի անկախությանն ու նրա ժողովուրդների ազատագրության տևական գործընթացին: Նույն օրը, ի

¹ Могилевич А. А. Итало-турецкая война // Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. На путях к мировой войне 1914-1918 гг. М., 1940, с. 91.

² Նույն տեղում, էջ 92:

³ Նույն տեղում, էջ 93:

⁴ Зябрилов В. В. Итало-турецкая война – 1911-12 // «Большая Российская энциклопедия». Т. 12. М., 2008, с. 216.

պաշտպանություն Չեռնոգորիայի, Բուլղարիայի և Հունաստանի, մարտական գործողություններով սկսվում է Բալկանյան առաջին պատերազմն ընդդեմ նույն «Եվրոպայի հիվանդ մարդու»:

Բալկանյան պատերազմները, ինչքան էլ տարօրինակ թվա, Արևելքի քրիստոնյա ժողովուրդների՝ առաջին հերթին հույների և հատկապես հայերի համար աղետալի և թերևս անդառնալի հեռագնա երկրաքաղաքական հետևանքներ ունեցան...

«Թուրքերի կողմից ստրկացված Բալկանների ժողովուրդները, գրում են Ա. Գ. Ջադոխինը և Ա. Յու. Նիզովսկին,- ազգային ազատագրության ճանապարհ թևակոխեցին աստիճանաբար: Առաջին փուլում ձևավորվեցին կիսահինավար, այնուհետև ինքնավար Չեռնոգորիան և Սերբիան, ապա Վալախիան և Մոլդավիան, որոնք հետագայում միավորվեցին Ռումինիայի կազմում: 1830 թվականին անկախություն նվաճեց Հունաստանը: 1875-1878 թվականների Արևելյան ճգնաժամի արդյունքում անկախություն ստացան Սերբիան, Չեռնոգորիան և Ռումինիան, և ձևավորվեց ինքնավար Բուլղարիայի իշխանապետությունը, որը 1909 թվականին դարձավ անկախ: 1912 թվականին անկախության հասավ Ալբանիան: Վերջապես, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կազմավորվեց Հարավսլավիան՝ հարավային սլավոնների պետությունը»⁵:

Անդրադառնալով Բալկանյան առաջին պատերազմի (9 հոկտեմբերի 1912 - 30 մայիսի 1913) նպատակներին և արդյունքներին՝ նույն հեղինակները գրում են. «Ոգևորված իրենց փայլուն հաղթանակներից՝ նրանք (Բալկանյան միությունը - Լ. Շ.) թուրքերի հետ բանակցում էին ծայրահեղ դաժանորեն. **Թուրքիան պետք է ամբողջովին հրաժարվի իր բոլոր եվրոպական տիրույթներից**: Թուրքերը հուսահատ դիմադրում էին, սակայն, հայտնվելով դիվանագիտական մեկուսացման մեջ, ստիպված էին համակերպվել դաշնակիցների բոլոր հիմնական պահանջներին»⁶ (ընդգծումը իմն է - Լ. Շ.): Այնուհետև. «Օսմանյան կայսրությունը տապալված է: Սլավոնական ռեկոնկիստան (հետ նվաճելը - Լ. Շ.), որ սկսվել էր սերբական առաջին ապստամբությամբ, ավարտվեց թուրքերից Բալկանների լրիվ ազատագրումով»⁷: 1913 թվականի մայիսի 5-ին ստորագրվեց Լոնդոնի խաղաղության դաշնագիրը, «համաձայն որի՝ Թուրքիան կորցնում էր եվրոպական իր տիրույթները Էնեզ-Միդյազդից հյուսիս, և ճանաչվում էր Ալբանիայի անկախությունը»⁸:

⁵ **Задохин А. Г., Низовский А. Ю.** Пороховой погреб Европы. Балканские войны XX века. М., 2000, с. 19-20.

⁶ Նույն տեղում, էջ 41:

⁷ Նույն տեղում, էջ 42:

⁸ «Балканские войны 1912-13» // «Большая Российская энциклопедия». Т. 3. М., 2005, с. 709.

Անկախ այն բանից, որ Բալկանյան երկրորդ պատերազմը բռնկվեց նախկին դաշնակիցների միջև, և այս անգամ ջախջախվեց Բուլղարիան, որի հետևանքով, ըստ «Բուխարեստի խաղաղության դաշնագրի (1913 թ. օգոստոսի 10) Բուլղարիան Ռումինիային զիջեց Հարավային Դոբրուջան, Հունաստանին՝ Հարավային Մակեդոնիան և Արևմտյան Թրակիայի մի մասը, իսկ Սերբիային՝ ողջ Հյուսիսային Մակեդոնիան, իսկ Կոստանդնուպոլսի խաղաղ դաշնագրով (1913 թ. սեպտեմբերի 29) Թուրքիային վերադարձրեց Արևելյան Թրակիայի մեծ մասը և Էդիրնեն (Ադրիանապոլիս - Լ. Շ.)»⁹, թուրքերի ճակատագիրը Եվրոպայում կասկածելի էր. թուրք նախամարտը եվրոպական մտրակի հարվածների տակ իր արյունոտ հայացքը շուտ էր տալիս դեպի Արևելք՝ Արևելյան Անատոլիա, որ նույնն է՝ հայության **սրբազան հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան**:

Այլևս կանխորոշված էր հայության ապագան Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում, հանգամանքների չարաղետ դասավորումով՝ այնուհետև նաև Այսրկովկասում:

Թերևս Բալկաններից հետո անտես փոխվում էր միջազգային հավասարակշռությունը Օսմանյան կայսրության շուրջ: Ժամանակի ռազմավարական համայնապատկերի խորքային ընկալումով քաջածանոթ անգլիացի պատմաբան Ալան Թեյլորը, արձանագրելով կայսրության շուրջ նշյալ տեկտոնական տեղաշարժը, գրում է. «Բալկանյան պատերազմների ավարտից հետո միջազգային հարաբերությունների վճռական հարցը դարձավ ասիական Թուրքիայի ապագան: **Բալկանները մեծ հետաքրքրություն չէին ներկայացնում. Ասիայում բացվող հնարավորությունները թվում էին վիթխարի**: Այդ հարցը բաժան-բաժան արեց գոյություն ունեցող միությունները»¹⁰ (ընդգծումը իմն է - Լ. Շ.):

Այսպիսով, Բալկանյան պատերազմները ծայրահեղորեն սրեցին միջազգային հակասությունները՝ արագացնելով Առաջին աշխարհամարտի գալուստը: Այդ հակասությունները խոշոր տերությունների (Անգլիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան, Ավստրո-Հունգարիա) շահագրգռությունների ու խարդավանքների կենտրոնը տեղավորեցին **Թուրքիայի սրտում՝ Կոստանդնուպոլսում և Փոքր Ասիայում**¹¹:

Այս նույն շրջանում է, որ ծնծղաների ուղեկցությամբ կյանքի կոչվեց «Հայկական բարենորոգումների ռուսական ծրագիրը»^{*}՝ կոթնած

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ **Тейлор А. Дж. П.** Борьба за господство в Европе 1848-1918. М., 1958, с. 506.

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը:

* Այս առնչությամբ տե՛ս **Коджоян Р. А.** Русская дипломатия и проблема реформ в Западной Армении накануне Первой мировой войны. Автореф. к.и.н. Ер., 1990, **Ն. Ջաուպ**, Գերմանական կայսրությունը և Հայկական հարցը (1878-1914), թարգմ. գերմ., Եր., 2008, **Ա. Հ. Խաչատրյան**, Կայսերական Գերմանիան և հայկական բարենորոգումները 1912-1914 թթ., Եր., 1999:

Բեռլինի մեռնող տրակտատի 61-րդ հոդվածին: Ուշագրավ է այստեղ Վահան Փափազյանի (Կոմս) դիտարկումը. նախաձեռնությունը, գրում է նա, գալիս էր «Թիֆլիզի և Մոսկվայի առաջավոր հայ մտավորականությունից»: Այն «խորհրդակցություն կունենա ռուս կառավարության և Կովկասյան փոխարքայության հետ՝ Ռուսաստանի հովանավորությունը խնդրելու Հայկական բարենորոգումներու վերաբերմամբ, թե՛ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմե հեղինակավոր հայ հանրային գործիչներու թելադրությամբ՝ Կովկասյան փոխարքայի խողովակով, հիշատակագիր մը հանձնված էր Ռուսիո կայսրին, խնդրելով **ստանձնել նախաձեռնությունը հայ դատի լուծման**... Անակնկալ էր մեր ռուսահայ եղբայրներու այս քայլը... Հետաքրքրականը այն էր, որ բոլոր այս վճռական և ճակատագրական քայլերուն ձեռնարկած էին, առանց գոնե ի տեղեկություն հաղորդելու Ազգային Պատրիարքարանին...»: Իսկ հաջորդիվ, ցավով խոստովանում է. «Մենք, անշուշտ, խորապես կգիտակցեինք մեր փափուկ դիրքը - ապրիլ Օսմանյան կայսրության մեջ, լինել անոր հպատակը, վայելել ազգային սահմանադրական ինքնավարություն, բնականոն հարաբերություններ պահել կառավարության հետ և միևնույն ատեն դավադիր գործ կատարել, այսինքն՝ օտար պետություններուն դիմել և անկե սպասել օգնություն: Անըմբռնելի հանդգնություն մըն էր այս, որուն արդյունքը վայելեցինք երեք տարի վերջը...»¹²:

Բալկանյան պատերազմները տարբեր գնահատականներ և հույզեր առաջացրին հայոց մեջ:

Առաջինը և գերիշխողը ավանդականն էր՝ գաղափարականը, առարկայագուրկը: Այս տեսակետը լավագույնս արտացոլված է Նիկոլ Աղբալյանի մտածումներում: Նա գրում է. «Շատերի հետ՝ մենք ևս մեր ուրախությունն ենք հայտնում կայացած հաշտության առիթով: Հայերը դարեր շարունակ տարել են թյուրքական լուծը. նրանք լավ են հասկանում, թե ինչ է նշանակում այդ լուծից ազատվել, և զարմանալի չէ, որ հազարավոր վերստեր հեռու՝ մենք սրտանց ուրախանում ենք բալկանյան ժողովուրդների ազատագրության համար...

Մենք ունենք ուրախության և մի ուրիշ պատճառ. Եվրոպական մեծ պետությունները խոստացել էին, որ Բալկանյան պատերազմի վախճանից հետո՝ կհարուցանեն հայոց հարցը: [Եվ գլուխկոտրուկ «կանխատեսումը» - Լ. Շ.]. Ամեն նշաններից երևում է, որ պատիւ խոսքեր չեն եղած այդ խոստումները: Բնական է այն ուրախությունը, որ պիտի զգա ամեն հայ՝ լսելով հաշտության լուրը, որովհետև բալկանյան հաշտություն՝ նշանակում է հայոց հարցի հարուցում և ո՞վ գիտե՞ գուցե նաև լուծում այնպիսի ձևով, որ հայությունը ազատվեր թուրքական լուծից... Եվրոպական Թուրքիայի» ազատագրությամբ Եվրոպայի

¹² Վ. Փափազյան, Իմ հուշերը, Բեյրութ, 1952, հ. 2, էջ 185-186:

հանցավոր խղճից ընկնում է մի բեռ. մնում է մի ուրիշ ծանր բեռ - Հայաստանը և իր անհամար զոհերի արյունը...»¹³:

«Եվրոպական Թուրքիայի» այդ ազատագրության համար կոչվում էր նաև «հայկական կամավորական վաշտը (270 մարդ) պողպորուչիկ Գ. Նժդեհի և վոյեվոդա Անդրանիկի (Օզանյան) հրամանատարությամբ»¹⁴:

Երկրորդը իրատեսականն էր, դոզմաներ չհանդուրժող՝ թելադրված ազգային շահի գիտակցումով և Թուրքիայի շուրջ առաջացած հավասարակշռությամբ: Այն առավել քան պարզորոշ արտահայտել է Ռուբենը (Մինաս Տեր-Մինասյան): Հռչակավոր «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրի հիմնադիր-խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը իր հուշերում գրում է. «Երբ Բալքանյան պատերազմը արդեն բավական առաջացած էր և թուրքերը պարտված էին, հանկարծ իրմե (Ռուբենից - Լ. Շ.) ստացա նամակ մը, երկար նամակ մը, որուն մեջ խիստ հետաքրքրական մտքեր էր հայտնած և բախտորոշ առաջարկ մը կրներ: Ան կաշխատեր համոզել զիս, որ անկարելի էր զուտ դիվանագիտական ճանապարհով հետապնդել և լուծել Հայկական հարցը, ինչ որ ճիշտ էր, անկասկած: Բայց ան միաժամանակ կաշխատեր նաև համոզել զիս, որ չափազանց նպաստավոր պայմաններ ստեղծված էին այդ օրերուն՝ ապստամբություն մը կազմակերպելու համար Թրքահայաստանի մեջ: **Պետք է, կրսեր, օգտվիլ թուրքերու պարտությունեն և Բալքաններու մեջ և Պոլսո շուրջ չափազանց զբաղված ըլլալեն և ոտքի հանել Թրքահայաստանը** (ընդգծումը իմն է - Լ. Շ.): Միաժամանակ կհաղորդեր, որ էթե ապստամբության ծրագիրը ընդունվեր, ինքը անմիջապես պիտի ձգեր Ժնևը և պիտի ուղևորվեր Թրքահայաստան՝ ապստամբության մասնակցելով»¹⁵: Հրաչ Դարպասյանը ևս վկայում է. «1912-ին Ռուբեն Ժնևեն երկար նամակ մը կգրե Ա. Զիլինգարյանին (Ռ. Դարբինյանին - Լ. Շ.) և կառաջարկե Պոլսո մեջ պաշտպանել իր ծրագիրը, այսինքն՝ ըմբոստանալ Հայաստանի մեջ՝ օգտվելով Պալքանյան պատերազմերեն»¹⁶: Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածին կոթնած հայությունը, անշուշտ, չօգտվեց պատեհ առիթից:

Իսկ խելահեղ աշխարհը Բալկաններից հետո մղվում էր աշխարհամարտի: «Հայկական բարենորոգումների» նեցուկ և ներշնչող Ռուսաստանը գնաց իր տեսլականի հետևից՝ գերադասելով, ինչպես նկատում է Բ. Հ. Լիդլ Հարտը, «մեկուսացումը» և «չցանկանալով զոհաբերել Կոստանդնուպոլսի և նեղուցների անեքսիայի իր երազը»¹⁷, իսկ Եվրո-

¹³ «Հորիզոն», 1913, թիվ 111:

¹⁴ «Հայկական հարց: Հանրագիտարան». Եր., 1996, էջ 74, տե՛ս նաև **Trotsky L.** The Balkan Wars («Andranik and his Troop»). N.Y., 1980:

¹⁵ **Ռ. Դարբինյան**, Կյանքիս գրքեն: Բեյրութ, 1972, հ. Ա, էջ 421:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 9:

¹⁷ **Лиддел Гарт Б. Г.** Правда о войне 1914-1918 гг. М., 1935, с. 121.

պայից արտամղված և ներքին հավասարակշռություն որոնող Թուրքիան հետևեց Հայկական հարցի վերջնական ու ամբողջական «լուծման» իր տեսլականին՝ գերադասելով Հայոց մեծ եղեռնը երաշխավորող կայսրության Գերմանիայի հետ դաշինքը: Այս առնչությամբ հայկական խնդրին քաջածանոթ Անդրե Մանդելշտամը գրում է. «1914 թվականի Մեծ պատերազմը երիտթուրքերի ղեկավարներին՝ Էնվերին, Թալեաթին, Ջեմալին, թվաց որպես իրենց բոլոր նպատակների վայրագ և անհապաղ իրականացման անսպասելի առիթ: Նրանք այդպիսով իրենց ազգին նետեցին թոհ ու բոհի մեջ Գերմանիայի կողքին՝ ունենալով հստակ որոշում՝ ազատվելու ամենից առաջ թուրքական պետության քրիստոնյա տարրերից և այդպիսով ամեն տեսակի *հումանիտար ինտերվենցիան* (ընդգծումն իմն է - Լ. Շ.) ապագայում դարձնելու անիմաստ»¹⁸: Ահա թե ինչու Թուրքիան որոնեց ու գտավ Արևելքում ազգային իր ձգտումները՝ միանալ ցեղակից-հավատակից ժողովուրդների հետ, երաշխավորող և հովանավորող խոշոր տերության: Բնականաբար, այդ երկիրը չէր կարող լինել Ռուսաստանը: Նման դերում հնարավոր չէր պատկերացնել Անգլիան կամ Ֆրանսիան: Այլ էին նրանց աշխարհակալական մղումները:

Այդ գերուժը կարող էր լինել և եղավ աշխարհակալության հայտ ներկայացրած, «Drang Nach Osten»-ը («Թռիչք դեպի Արևելք») որդեգրած Գերմանիան: Ահա այդ երկու կայսրությունների՝ հռենցուլերների և օսմանցիների, չզարմանաք, տիտղոսակիր ժողովուրդների զիջատիչ բնազդների նույնականացման խաչմերուկում էլ ծնվեց թուրք-գերմանական *զինակցության* մասին 1914 թ. օգոստոսի 6-ի համաձայնագիրը:

Հիրավի, կտրուկ վատթարացող իրավիճակը հայոց համար բխում էր թուրք - գերմանական ձևավորվող դաշնադրությունից: Գերմանիայի դեսպան Հանս Ֆրայիեր Ֆոն Վանգենհայմի՝ ի դեմս Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի 1914 թվականի օգոստոսի 5-ին ներկայացված պահանջի՝ ապահովել «փոքրիկ սրբազրում» Թուրքիայի արևելյան սահմանների վրա, որը նրան հարաբերության մեջ կդնի Ռուսաստանի մահմեդականների հետ, օգոստոսի 5-ին Բարձր դուռ (կառավարություն) մեծ վեզիրին փոխանցվեց Վանգենհայմի վեց կետանոց պատասխան - նամակը, որը բխում էր 1914 թվականի գերմանա-թուրքական «միության մասին պայմանագրից»: Ժամանակաշրջանի ռազմաքաղաքական խարդավանքներին քաջածանոթ Ե. Ֆ. Լուդշուվեյտը գրում է. «Ծանրության կենտրոնը գերմանական պարտավորությունների մեջ 1-ին կետն էր, որը նախատեսում էր «Գերմանիայի աջակցությունը՝ կապիտուլյացիաները վերացնելու գործում»: Բայց և այնպես վճռական դեր խաղաց 5-րդ կետը. «*Գերմանիան (Ռու-*

¹⁸ Mandelstam A. La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien. 2-eme edition, Liban, 1970, էջ 23:

սաստանին - Լ. Շ.) կատիպի Օսմանյան կայսրության սահմանները շտկել այնպիսի ձևով, որ Թուրքիայի համար ապահովվի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ»¹⁹: «Այսինքն՝ ռուսական Հայաստանի նվաճում», - ճշգրտում-մեկնաբանում է Վ. Գոտլիբը՝ անգլիացի քննախույզ հետազոտողը²⁰, այսինքն՝ տարածքային փոխհատուցում Ռուսական կայսրության հաշվին: «Այդ կետի՝ գերմանական պարտավորությունների մեջ ընդգրկման վրա Սայիդ Հալիմ փաշան հատկապես պնդում էր՝ ցույց տալով, որ դա անհրաժեշտ է այն բանի համար, որ ընդունված որոշումների պաշտպանությունը խորհրդարանի և հասարակական կարծիքի առջև հեշտացվեր»²¹:

Ակնհայտ է՝ գրում է պատմաբան Ե. Ֆ. Լուդշուվեյտը, որ այդ կետի իմաստը Գերմանիայի կողմից երեք սանջակների (Բաթում, Արդահան, Կարս) գրավման հավակնությունների ճանաչումն էր, «որը այս կամ այն չափով նշանակում էր համաթուրանական ծրագրի իրականացում»*: Սակայն, որպես խորհրդային պատմաշինարար, գրչի մի շարժումով հարցադրումը «բուն էությունից դուրս է հանում»²² («вокруг до около»)՝ ծածկելով Ռուսաստանի այս կամ այն չափով մեղսակցությունը XX դարի առաջին և մինչև օրս չգերազանցված ՌՃԻԻՆ՝ Հայոց ցեղասպանությանը: Քանզի «համաթուրանական ծրագրի իրականացումը» ենթադրում էր «մահմեդական ժողովուրդների»՝ Կովկասի թաթարների, Ատրպատականի թուրքական ցեղերի, կուրդների, բալկարների, կարաչայների և այլոց հետ միավորում, վերացումը «հայկական թումբի», որ նույնն է՝ «բարենորոգումների ռուսական ծրագրի...»: «Այդ

¹⁹ Mühlman C. Deutschland und Türkei, 1913-1914. Berlin-Grünwald, 1929, p. 96-97.

²⁰ Ст у Готлиб В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. М., 1960, էջ 51:

²¹ Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. М., 1966, с. 33.

* Ի վերջո, Թուրքիան հասավ իր առաջադրած հիմնախնդրի իրագործմանը՝ կենտրոնանալով Նախիջևան-Շարուր-Շահթախտի, այնուհետև Սուրմալուի մայր Հայրենիքից օտարման վրա, 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով [հոդվ. 2. «Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախտի շրջաններում, որտեղ հետագայում հանրաքվեի միջոցով կհաստատվի հատուկ ադմինիստրացիա, Հայաստանը պարտավորվում է չմիջամտել այդ ադմինիստրացիայի կարգին, անկախ այն բանից, թե ադմինիստրացիան որ կողմը կթեքվի»,] 1921 թ. Մոսկվայի մարտի 16-ի պայմանագրով [հոդվ.3. «Երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են Նախիջևանի մարզը... կազմի ինքնավար տերիտորիա Ադրբեջանի խնամակալության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն խնամակալությունը չի զիջի մի երրորդ պետության»] և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրով [հոդվ. 5. «Թուրքիայի կառավարությունը և Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները համաձայն են, որ... Նախիջևանի մարզը կազմի ինքնավար տերիտորիա Ադրբեջանի խնամակալության ներքո»]: Սկզբում դեմ լինելով ցարական Ռուսաստանին և պատերազմելով նրա դեմ, այնուհետև կողմ լինելով և համագործակցելով պանթուրքիստ բոլշևիկների հետ՝ հենված Կովկասի թաթարների վրա՝ սերտ համագործակցությամբ վրացի թունդ նացիոնալիստների հետ: Էլ չենք խոսում Սուրմալուի գավառի մասին, որը չէր մտցվել նույնիսկ թուրքական «Ազգային ուխտի» (1920 թ., հունվարի 28) մեջ:

²² Лудшувейт Е. Ф. Указ. соч., с. 33.

հողվածով Գերմանիա վկայագիրը տված եղավ թրքական հետագա վայրագություններու ի կատար ածումի՝ ի խնդիր սահմանային սրբագրումներու»²³: Այսպիսով, Թուրքիան Գերմանիայից ստանում էր, որպես Եռյակ միության դաշնակցի՝ ընդդեմ Անտանտի, իր ազգային իղձի՝ հայության բնաջնջման և Հայաստանի նկատմամբ թուրքական տիրապետության հավերժացման Գերմանիայի երաշխիքն ու հովանավորությունը, նաև օրհնանքը:

Եվ այսպես, այլատյացությունը՝ արտահայտված հակամշակույթով՝ կոնկրետացած հայատյացությամբ*, Բալկաններից արձակված «թուրքական Եվրոպայի» ազատագրության թունավոր նետերը «ահարկու ողջակիզեցին» («ghastly holocaust»՝ Ջոզեֆ Հոփինգ, 1918 թ.) հայությանն իր բնօրրանում՝ Հայաստան Հայրենիքում:

Եվ եռյակ համաձայնության՝ Անտանտի կառավարությունները Սանկտ Պետերբուրգում, Լոնդոնում և Փարիզում 1915 թվականի մայիսի 24-ին արձանագրելու էին. «Գրեթե մեկ ամսից ի վեր **Հայաստանի** քուրդ և թուրք բնակչությունը հայերին կոտորելու հարցում գործում է օսմանյան իշխանությունների թողտվությամբ և հաճախ աջակցությամբ: Այդպիսի կոտորածներ տեղի են ունեցել ն. տ. ապրիլի կեսերին... (Արևմտյան Հայաստանի տեղափոխումների թվարկում - Լ. Շ.) և համայն Կիլիկիայում... Միաժամանակ Կ. Պոլսում օսմանյան կառավարությունը դաժանորեն է վարվում անպաշտպան **հայ բնակչության** հետ»:

Եվ ի լուր ողջ աշխարհի ազդարարելու էին.

«**Մարդկության և քաղաքակրթության** դեմ ուղղված **Թուրքիայի** այս նոր **հանցագործություններին** ի տես՝ դաշնակիցների կառավարությունները հրապարակայնորեն տեղյակ են պահում Բարձր դռանը, որ իրենք նշված հանցագործությունների համար անհատապես պատասխանատու կճանաչեն **օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին**, ինչպես նաև նրա **այն գործակալներին**, որոնք ներգրավված կլինեն համանման կոտորածներում» (ընդգծումներն իմն են - Լ. Շ.):

Վճռի իրագործումը ցայսօր մնում է օդում կախված...

Բանալի բառեր - *Բալկաններ, Հայաստան, ռազմավարություն, շրջադարձ*

ЛЕВОН ШИРИНЯН – *Балканский перелом Армянского вопроса (геополитический этюд)*. – Каждая страна, участвовавшая в Первой мировой войне, руководствовалась собственной мотивацией. Была своя тщательно скрываема мотивация и у Османской империи. Выброшенная в результате балканских войн из Европы, а после войны с Италией – из средиземноморского региона, Османская

²³ Հանգամանորեն տե՛ս Լ. Վարդան, Հայկական տասնհինգը և թուրք-գերմանական դաշինքը, «Հայկական հայագիտական հանդես», Եր., 1971, էջ 45-80:

Այդ մասին տե՛ս Լ. Շիրինյան, Թուրքական էթնոֆորիան և Հայոց ցեղասպանությունը, Եր., 2011, 40 էջ:

империя пыталась найти свой центр стратегического баланса в Малой Азии и на Армянском нагорье. Это привело её к решению уничтожить Армению и армян. Программа российских реформ и противоречия крупнейших держав по турецкому вопросу усилили тенденцию. Об этом свидетельствует и выбор союзника в лице Германии. Мировая война дала возможность исполнить задуманное. Таким образом, Османская империя вступила в мировую войну, чтобы «окончательно решить» Армянский вопрос. Исполнение замысла Арменоцида казалось вопросом времени.

Ключевые слова: *Балканы, Армения, стратегия, перелом*

LEVON SHIRINYAN – *Balkanian Turning Point of Armenian Question (geopolitical etude)*. – In World War I, each participating country had its own motivation. The Ottoman Empire, from the viewpoint of a deep understanding of the prevailing geostrategic realities around him, which carefully concealed, had its own motivation.

As a result of the Balkan wars, finally thrown out of Europe, and later, the Italian-Turkish War, banished from the Mediterranean region, the Ottoman Empire was trying to find its own center of the strategic balance in Minor Asia and in the Armenian Highlands. This led to the empire's ambitions to destroy Armenia and Armenians. Russian reform program and contradictions of major powers on the Turkish issue intensified the formed trend. This is evidenced also the choice of Germany as an ally. The First World War gave the opportunity to do so. Thus, the Ottoman Empire entered the First World War to solve the Armenian question in the Turkish understanding. The idea of Armenocide and its execution has been a matter of time.

Key words: *the Balkans, Armenia, strategy, turning point*